

УДК 376.015.3:3

О.Б. Белова

ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНИХ МОДЕЛЕЙ ПОВЕДІНКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З НОРМАЛЬНИМ ТА ПОРУШЕНИМ МОВЛЕННЯМ

У статті подаються результати якісного аналізу дослідження видів та підвидів агресії у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком за проєктивно-модифікованою "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою.

Ключові слова: агресія, види та підвиди агресії, проєктивні методики.

В статті подаються результати качественного анализа исследования видов и подвидов агрессии у младших школьников с нормальным и нарушенным речевым развитием по проєктивно-модифицированной "Сюжетно-ситуативно-иллюстрированной" методике.

Ключевые слова: агрессия, виды и подвиды агрессии, проєктивные методики.

Для вивчення у дітей початкових класів, моделей їх поведінки, нами були обґрунтовані науково-практичні праці В. Амен, А. Басс і А. Даркі, М. Доркі, С. Розенцвейнга, Р. Темл, О. Романова, І. Фурманова та інших вчених, систематизовані та логічно поєднані засоби діагностики неусвідомленої агресії, критерії оцінювання якостей виконання завдань в одну "Сюжетно-ситуативно-ілюстровану" методику, яка досліджувала агресію у молодших школярів в трьох головних сферах: "Я у сім'ї", "Я у соціумі" і "Я-Особистість".

Основним завданням при складанні модифікованої методики було визначення засобів, параметрів і критеріїв, які б допомогли визначити у молодших школярів види, підвиди неусвідомленої агресії. Її формування відбувалося на основі узагальненого аналізу праць провідних спеціалістів, що вивчали агресивні реакції за фрустрацією (С. Розенцвейнг) [1, с. 243-281], афективно-динамічною, вербальною та поведінковою направленістю (І. Фурманов) [3, с. 15-50], формою (А. Басс і А. Даркі [1, с. 243-281] та типізацією (О. Романов) [2, с. 11-16]. Були враховані особливості вищої нервової діяльності молодших школярів, з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком, а саме здатність ними краще сприймати наочний кольорово-ілюстрований матеріал, ніж вербальний опитувальник (Г. Люблінська, А. Селецький О. Трошин, О. Жуліна, О. Усанова, Ю. Гаркуш та ін.). Тому, одним з визначним засобом діагностики агресії, у нашій методиці була наочність, яка заснована на ідеях малюнкового матеріалу С. Розенцвейнга та Р. Темл, М. Доркі, В. Амен.

Систематизації типів (О. Романова, С. Розенцвейга, І. Фурманова) [2, 3, 4]

та видів (А. Басса, А. Даркі) [2] агресивних реакцій дозволили нам, подібно модернізації малюнкових проєктивних методик, виділити три види агресії: саморегулюючу, приховану та поведінкову. Саморегулюючий вид включав у себе контролюючий та змагальний підвиди, у свою чергу, прихований – захисний та депресивний підвиди, а поведінковий – демонстративний та фізичний.

Виділений нами саморегулюючий вид агресії ґрунтувався на дослідженнях І. Фурманова та С. Розенцвейга, які порівнювали його у своїх дослідженнях з енергійністю та активністю дітей. Н. Левитов також, описував її як цілеспрямовану, наполегливу та сміливий вид активності. У свою чергу, такі науковці як А. Співаковська, А.Фрейд, Е. Фромм вказували, що даний вид агресії, виконує самозахисну реакцію. Відповідно, сформований нами саморегулюючий вид агресії являвся нормою у поведінці людини, або, агресією, яка вказувала на активність та самоконтрольованість емоційних проявів особистості, що відповідало її нормі. Відштовхуючись від цієї нейтральної позиції стало можливим виділити деструктивні види агресії.

На нашу думку, **саморегулюючий вид** агресії найкраще було розкрито у характеристиці типів агресивних реакцій особистості у методиці С. Розенцвейга та І. Фурманова. Його характеризували імунітивні типи агресивних реакцій, зокрема у контролюючому підвиді домінуючим являвся самозахисний та вперто-розрахункові типи, а у змагальному - перешкодо-домінантний тип агресивних реакцій. **Прихований вид** агресії включив інтропунітивні типи агресивних реакцій, у свою чергу, захисний відповідав самозахисному та вперто-розрахунковому типам, а депресивний - перешкодо-домінантному типу агресивних реакцій. Поведінковий, вмістив екстрапунітивний тип агресивних реакцій. Його демонстративному підвиду відповідав вперто-розрахунковий та перешкодо-домінантний типи, а фізичний підвид агресії включив самозахисний тип агресивної реакції.

На основі аналізу особистісного тесту - опитувальника А. Басс і А. Даркі, нами було здійснено розподіл восьми видів агресивних реакцій на два види агресії: приховану та поведінкову. Таким чином, **прихований вид** агресії у захисному підвиді агресії вміщав образливість, а депресивний підвид - почуття провини та підозрілість.

Найбільше агресивних реакцій за методикою А. Басс і А. Даркі розмістив в себе **поведінковий вид** агресії. У демонстративний підвид було віднесено вербальну агресію, непрямую агресію, схильність до роздратування, негативізм; а фізичний підвид агресії включив тільки агресивні реакції, що вказували на застосування фізичної агресії.

Типи агресивності за О. Романовим були, також, віднесені до двох видів агресії: **прихованої** та **поведінкової**, а їх характеристика розподілялась за визначеними нами підвидами агресії. Зокрема, захисний підвид агресії відповідав агресивно-боязливому типу особистості, а на депресивний підвид вказували риси характерні агресивно-уразливому типу особистості. Демонстративний підвид агресії відповідав характеристикам агресивно-опозиційного та агресивно-гіперактивного типів, а фізичний

підвид агресії включив лише риси агресивно-байдужого типу особистості.

Для вивчення причин неусвідомленої агресії було розроблено дванадцять фруструючих ситуацій, перші шість досліджували моделі поведінки учнів в їх сім'ї, останні шість – у колективі. Ситуації у методиці, були побудовані таким чином, що 1,2,3 – "Я у сім'ї" та 6,7,8 – "Я у соціумі", характеризували ставлення дитини до оточуючих її людей, вони ж і визначали показники структури "Я-Особистості", інші – розкривали оцінку дитини "як сприймають її оточуючі".

У кожній сформованій ситуації існував малюнковий герой, якій потрапляв у напружене конфліктне становище. Завдання досліджуваної дитині – допомогти головному персонажу вирішити непорозуміння. Для цього їй демонстрували чотири ілюстровані картинки, зміст яких спонукав малюнкавого героя до прояву агресії. Дитині пропонували у довільному порядку обрати ті малюнки з варіантами відповідей які, за її думкою могли би охарактеризувати подальшу поведінку заданого персонажу.

Так, наприклад у ситуації яка розкриває оцінку дитини у ставленні до неї оточуючих № 9 "Конфлікт у колективі", молодший школяр має допомогти малюнковому герою знайти вихід із складної ситуації. Йому демонструють чотири картини які за характером дій персонажа відповідають певним видам та підвидам агресії. Зокрема, перша картинка, показує як герой намагається логічно вирішити непорозуміння серед своїх однокласників, що відповідає саморегулюючому виду та його **контролюючому підвиду агресії**. Друга ілюстрація, розкривала прихований вид та його **захисний підвид агресії**, у якому головний персонаж боязливо переживає конфліктну ситуацію, намагається її уникнути. Поведінковому виду агресії, за змістом малюнків відповідає **демонстративний підвид агресії** у третій картинці, де головний герой вперто відстоює власну позицію, перекладаючи свою провину на інших учнів. Та **фізичний підвид агресії**, у четвертому малюнку показує як персонаж вирішує конфлікт за допомогою не конструктивних дієвих форм це – бійки, використання образливих слів, принижень, тощо.

Неусвідомлена агресія молодшого школяра, визначалась на підставі вибору ним малюнкових відповідей, кожен з яких оцінювався в 1-бал, і 0-балів, якщо його не було. Результати вибору вносились у протокол. За кількістю виборів визначалась наявність у дитини контролюючого, захисного, демонстративного та фізичного підвиду агресії. Які вираховувались за загальною сумою набраних балів.

Отже, сформована модифікована "Сюжетно-ситуативно-ілюстрована" методика, дозволяє вивчити різні моделі поведінки молодших школярів у сім'ї та соціумі, розкрити їх внутрішні переживання вказуючи на притаманність того чи іншого виду та підвиду у них агресії.

Молодші школярі з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком, які найбільшу кількість балів набирали за саморегулюючим видом агресії поділялися на дві групи. Перші, були через мірно уважні, врівноважені, спокійні, контрольовані, свій вибір вони ретельно обмірковували. Тому переглядаючи у картинках агресивні дії малюнкових

персонажів, постійно стверджували: "Так робити неможна..." , "Я завжди слухаюся своїх батьків...", "А тут дитина, на всіх картинках погано себе поводить... і немає хорошої відповіді...". Їм важко було обирати картинки які характеризували агресивні дії того чи іншого персонажу, тому зупинялись на менш агресивній позиції малюнка героя. Аналіз матеріалів дослідження показав, що у них значно переважав **контролюючий підвид агресії саморегулюючого виду**, який розкривав їх емоційну лабільність, раціональність думок, самокритичність, зайвий педантизм, впевненість у своїх діях. У переважній більшості даний підвид агресії було виявлено у дітей з ФНМ (100%), трохи менше в учнів з нормальним мовленнєвим розвитком (96%), ФФНМ (95%) та з НЗНМ (94%).

У свою чергу, молодші школярі іншої групи відрізнялись від решти учнів загальною активністю, зацікавленістю, комунікабельністю, впевненістю у своїх силах. Вони з нетерпінням чекали своєї черги у дослідженні, а коли всі завдання були виконали, то по декілька разів підбігали до нас, щоб допомогти однокласникам зробити свій вибір, нав'язуючи свою точку зору. При виконанні завдань молодші школярі намагалися, виглядати чемними та порядними дітьми, але їм не завжди це вдавалося, оскільки вони були непосидючими, надто допитливі та в цілому енергійні. Відповівши на одну ситуацію, їм як найшвидше хотілось побачити іншу, тому допомагали нам перегортати сторінки у методичному альбомі, щоб скоріше виконати наступне завдання. Розкриваючи поведінку малюнка персонажу, вони постійно повторювали: "Не допомагайте, я сам (сама)...", або "Я знаю, знаю як треба обрати, дивіться...". Тому, у більшості випадків зупинялися на картинках, що характеризували рішучі, активні дії ілюстрованих героїв. Будь яка справа, за яку би вони не взялися, мала бути зроблена краще за інших. За свою діяльність вони постійно очікували винагороди або заохочень від оточуючих їх людей, бажали бути завжди у центрі уваги, попереду від усіх.

Аналіз результатів дослідження показав, що в учнів даної групи, переважали бали, за контролюючим підвидом у перших трьох ситуаціях, які визначали ставлення дитини до оточуючих її людей, та останніми трьома ситуаціями, де дитина оцінювала ставлення до неї сім'ї (суспільства) обираючи малюнки з демонстративним підвидом агресії, наявність цих балів за даними підвидами і визначала **змагальний підвид саморегулюючого виду агресії**.

Частіше даний підвид у модифікованій методиці обирали молодші школярі з ФФНМ (95%) та НЗНМ (94%), менше учні з нормальним мовленнєвим розвитком (92%), і най менше з ФНМ (81%).

Аналіз результатів дослідження, показав, що діти з різним мовленнєвим розвитком, що обирали картинки з прихованим видом агресії, поділялися на дві групи. Перші, неохоче до нас підходили, недовіркою оглядали методику, при цьому запитували "А навіщо це вам?", "А що ви записуєте?". Довгий час спостерігали за іншими дітьми, як ті виконували завдання. Перевіривши, що ми не представляємо для них ні якої загрози, намагалися

співпрацювати. Роблячи свій вибір за ситуаціями боялись помилитися, тому часто придивлялися як ми реагуємо на їхні відповіді. У переважній більшості обирали картинки у яких малюнковий персонаж на самоті, засмучений, ображений, незадоволений своїм становищем, тобто ілюстрації, що вказували на наявність **захисного підвиду прихованого виду агресії**. У процесі роботи зі ситуаціями, що виражали фізичне, або психічне насильство у сім'ї або в колективі, коментували, що їх також ображають вдома несправедливо і у школі є такі учні які сміються з них і можуть навіть побити. Найбільше його зазначали у картинках діти з НЗНМ (100%), і менше учні з ФФНМ (96%), з нормальним мовленням (95%) та з ФНМ (94%).

Аналіз експериментального дослідження показав, що діти з вадами мовлення були більш схильні до вибору якій вказував на прихований вид агресії, обираючи картинки, що характеризували психологічний захист малюнкового героя. Так, наприклад, Ілля Б. (7 років) з ФФНМ у процесі діагностики тримався дуже пасивно, перелякано, його декілька разів викликали і пропонували підійти до нас на дослідження. У спілкуванні відчувалась певна тривожність, розгубленість, невпевненість у відповідях на наші запитання. Йому важко було описувати ілюстровані ситуації у картинках, тому він часто мовчав. А на просьбу обрати декілька картинок за ситуаціями, не розгублювався, жваво починав шукати і показувати їх пальцем. Тобто дії, які вимагали від нього мовленнєвого спілкування набували певного тривожного опору, а ті, що не мали мовленнєвого підкріплення активно ним виконувались.

Учні у яких було визначено захисний підвид прихованого виду агресії, часто відрізнялись від інших молодших школярів низьким рівнем самооцінки, замкнутістю, підвищеною тривожністю, незадоволеністю своїм положенням як у сім'ї, так і у колективі однолітків. Зіштовхнувшись з невдач та отримуючи негативний досвід, вони бояться приймати участь у наступній активній діяльності, яка буде потребувати від них значної відповідальності та ініціативності у діях. Тому, щоб відчути свою незалежність від оточуючих людей, їх у повній мірі, влаштовувала позиція мрійників та фантазерів.

Друга група молодших школярів трималася більш замкнуто, підозріло, боязливо, з них важко було отримати будь яку інформацію. При виконанні завдань проявляли свою незацікавленість, постійно питаючи: "Ще довго?", "Коли можна йти?", "Я вже втомився (втомилась)...". Працювати з ними було найважче, відчувалась дистанція непорозуміння між дорослими та дітьми. У процесі діагностики, вони мовчки без зайвої емоційності робили свій вибір, не оцінюючи поведінку малюнкових персонажів. У переважній більшості обирали картинки двох напрямків це: за захисним підвидом агресії, де герої сумували, були незахищені, ображені, самотні. Та за фізичним підвидом агресії де зображені персонажі перетерплювали психічне, або фізичне знущання над собою зі сторони інших осіб.

Означений вибір, даної групи дітей пояснювався тим, що по-перше, агресивні події з методики нагадували їм ситуації з їх власного життя. І по-

друге, так як за характеристикою близьких людей, вчителів, однолітків, вони старалися уникати конфліктних ситуацій, то надаючи перевагу зображеним фізичним подіям, у своєму підсвідомому світі могли реалізовувати відплату своїм ненависним кривдникам.

Проведений аналіз результатів дослідження вказував, що в учнів даної групи, переважали бали у методиці, за захисним підвидом у перших трьох ситуаціях, які визначали ставлення дитини до оточуючих її людей, та останніми трьома ситуаціями, де дитина оцінювала ставлення до неї сім'ї (суспільства) обираючи малюнки з фізичним підвидом агресії, наявність такого вибору визначала **депресивний підвид прихованого виду агресії**. Частіше він спостерігався у молодших школярів з НЗНМ (94%), набагато менше у дітей з ФФНМ (70%) з ФНМ (67%) і най менше в учнів з нормальним мовленнєвим розвитком (65%).

Так наприклад, при діагностиці дівчинки Діани К. (7 років) з НЗНМ, в неї була виявлена значна пасивність, тривожність. Вона неохоче або навидь боязливо надавала нам відповіді на запитання за картинками, дивлячись на нашу реакцію. Якщо з'являвся сюжет який нагадував ситуацію з її життя, то вона жваво починала розповідати про неї. Так за ситуацією № 5 "Конфлікт у сім'ї" Діана розповідала нам про те, як зі своєю сестрою ховались в кімнаті від п'яного батька. Вони плакали коли чули як він сварився з їх мамою. Передивляючись картинки на яких було зображено конфлікт у класі, вона розповіла нам про поганих учнів, називала їх імена та вчинки. Дівчинка у дослідженні часто обирала картки які характеризували фізичну, вербальну, або захисну агресію.

Аналіз результатів дослідження показав, що виділений нами депресивний підвид прихованого виду агресії, у більшій частини дітей, спостерігався в учнів молодших класів з НЗНМ (94%). Що вказувало на їх невпевненість у своїх силах, емоційний та фізичний дискомфорт, занижену самооцінку, нестійкий настрій. В атмосфері однолітків вони почували себе пригніченими, нерішучими, недовірливими, пасивними у прийнятті рішень. У них була відсутня тенденція до самоствердження. Тому, основним психічним механізмом захисту від оточуючих їх людей був підвищений контроль, обережність, замкнутість, боязливість, тривожність та хворобливе відчуття страху.

У процесі діагностики за "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою поведінковий вид агресії розраховувався шляхом накопичення виборів картинок, що вказували на демонстративний або фізичний підвиди агресії. Тому у період діагностики було визначено, що учні які обирали картинки з демонстративною поведінкою малюнкових персонажів, відрізнялись від інших дітей емоційною неврівноваженістю, безконтрольністю, амбіційністю, підвищеним егоцентризмом. У процесі виконання завдань тримались зухвало, нестримано, часто відволікались. Наприклад, у момент проведення діагностики, вони могли відбігати по своїх якихось справах, або одночасно давали нам відповіді і вели переговори з іншими однокласниками. Не реагували на зауваження дорослих щодо своєї поведінки, продовжували бігати, шуміти, голосно

сміятися, зачіпали інших дітей. У переважній більшості вони обирали, серед запропонованих картинок ті які за діями персонажів вказували на впертість, почуття ворожості, неслухняності, демонстративності.

Так наприклад, молодший школяр з **демонстративним підвидом агресії**, був дуже рухливим. Він один з перших підбіг до нас виконувати завдання, і на кожную нову ілюстровану ситуацію скрикував "Ух ти!", "Клас!", "Диви як прикольно!". Жваво відповідаючи на всі наші запитання за змістом картинок коментував їх у своїй інтерпретації порівнюючи поведінку малюнкових героїв, з подіями із власного життя. Наприклад, розглядаючи ситуацію № 9 "Конфлікт з однокласниками" емоційно розказував, що в їх класі на перерві, теж як і на малюнках, відбуваються сварки та бійки, і він приймав у непорозуміннях між однокласниками активну участь. Після обстеження учень ще багато разів підбігав і питав: "А Ви можете ще раз зі мною позайматися?", "А завтра Ви прийдете до нас?", "А коли прийдете?".

Аналіз результатів дослідження показав, що демонстративний підвид агресії найбільше спостерігався у молодших школярів з НЗНМ (100%), та в учнів ФНМ (100%) менше з ФФНМ (91%) та з нормальним мовленнєвим розвитком (95%). У дітей даний підвид агресії проявлявся у: неадекватній самооцінці, почуттях ворожості, імпульсивності у діях, суперництва за авторитетне місце у своєму оточенні, підвищеній активності до дій, некерованій енергійності, що призводила до нестриманості у своїх бажаннях, безконтрольності, впертості, амбіційності. Проте у них були і позитивні особистісні риси: оптимістичність, веселість, наполегливість, комунікабельність, прагнення проявити себе у різних видах діяльності, для здобуття нових прихильників, які би їм "дарували аплодисменти".

Фізичний підвид поведінкового виду агресії у найменше було виявлено у молодших школярів з нормальним мовленням (64%), більше в учнів з ФНМ (76%) та ФФНМ (74%), і найбільше у дітей з НЗНМ (94%). Учні які у переважній більшості обирали картинки з даним підвидом агресії відрізнялись від інших школярів схильністю до неконтрольованого роздратування та нападів, зверхнім ставленням до оточуючих їх людей. Вони відчували себе "господарями" у тому осередку суспільства де знаходилися, що вказувало на їх завищений рівень самооцінки, домагань, претензії на визнання. За показниками їх однокласників, вчителів для розв'язання конфліктних ситуацій, як правило, ці діти використовували авторитет, силу, або психологічний терор.

До проведення діагностики такі діти займаючись своїми справами, осторонь спостерігали за дітьми яких ми досліджували. І усім своїм виглядом показували, що їх не цікавить те чим ми займаємось з їх однолітками. У процесі виконання завдань трималися сухо, проявляли байдужість, коли підбігали інші діти намагалися нав'язати їм свою версію відповіді, вони огризалися, могли штовхнути їх вдарити. За методикою такі учні робили різний вибір але найбільше переважали картинки які визначали злість, роздратування, малюнкового героя, або де відбувалося побиття осміювання, та знущання над ним, тощо. Поведінку персонажів

охарактеризували небагатослівно, на наші запитання, чому обирали саме цю ілюстрацію, аргументували свій вибір словами "Я так захтів (захтіла)...", "Бо так ...". Після закінчення дослідження поверталися на своє місце, їх оточували діти у більшості з демонстративною поведінкою, а учні спокійні та з високим рівнем тривожності трималися осторонь.

Таким чином, аналіз досліджуваних даних за модифікованою методикою показав, що у дітей з нормальним психофізичним розвитком найбільше переважали такі підвиди як: контролюючий (96%), захисний(95%), демонстративний (95%), змагальний (92%), менше - депресивний (65%), і найменше – фізичний (64%)

У дітей з ФНМ найбільше спостерігалися такі підвиди агресії: контролюючий (100%), демонстративний (100%), менше – захисний (94%) та змагальний (81%) і найменше – та фізичний (76%) та депресивний (67%).

У молодших школярів з ФФНМ найбільше переважав захисний підвид агресії (96%), контролюючий (95%), змагальний (95%), другу позицію займав демонстративний підвид (91%), третю – депресивний (70%) та фізичний (74%).

Діти з НЗНМ, найбільше спостерігався демонстративний підвид агресії (100%) та захисний (100%), друге місце займали решта підвидів: контролюючий (94%), змагальний (94%), депресивний (94%) та фізичний (94%).

Отже, результати дослідження показали (див. рис. 1), що у всіх учнів початкових класів найбільше були наявні захисний, демонстративний та контролюючий підвиди агресії. Учні з ФФНМ та НЗНМ мали також високі показники у змагальному підвиді, якій у дітей в нормі та ФНМ займав лише другу позицію. Третю – у всіх школярів займав депресивний підвид, і останню – фізичний.

Список використаних джерел

1. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других/ Р. Римская, С. Римский. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. – 376 с.
2. Романов А.А. Игротерапия как преодолеть агрессивность у детей, диагностические и коррекционные методики. – М.: Школьная Пресса, 2003. – 48 с.
3. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – Минск: Ильин В.П., 1996. – 199 с.

In the article the results of high-quality analysis of kinds and subspecieses of aggression are given for junior schoolboys with normal and broken vocal development on the projection modified "withsituation-illustrated" methods.

Keywords: aggression, kinds and subspecieses of aggression, aggressiveness, to the picture methods projection of methods.

Отримано 13. 11.2012